

Həsənova Nigar Xalid qızı¹⁵, Cəfərov Rəfiq Cəfər oğlu¹⁶
**SOSİOLİNGVİSTİKADA KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASININ
ƏSAS PRİNSİPLƏRİ**

Giriş. Məlum olduğu kimi, kommunikativ kompetensiya aşağıdakı əsas komponentlərdən ibarətdir: *qrammatik kompetensiya, diskursiv kompetensiya, sosiolingvistik kompetensiya, strateji kompetensiya*. Qrammatik kompetensiya dilin lüğət tərkibi, sintaksis, morfoloji, fonologiya ilə əlaqədar olduğu halda, diskursiv kompetensiya nitqin səlisliyi, natiqlik məharəti, sosiolingvistik kompetensiya ritorika, bədii ifadələr, dialekt, üslub xüsusiyyətləri, sosiomədəni səriştə, strateji kompetensiya isə nitqin sərbəstliyi və təbiiyi ilə əlaqələndirilir (canale and swain). Avropa Şurasının nəzdində Müasir Dillərin Tədrisi Mərkəzinin eksperti, tanınmış dilçi-alim Van Ek tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyanın 6 komponenti göstərilir. Belə ki, qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiolingvistik və strateji kompetensiyalardan ibarət olduğu halda siyahıya sosial və sosiomədəni kompetensiyalar əlavə edilir. “Kommunikativ kompetensiya” terminini “kommunikativ dil qabiliyyəti” termini ilə əvəz edən Bachman and Palmer onun 3 komponentdən ibarət olduğunu deyirlər: dil kompetensiyası, strateji kompetensiya və onları idarə edən psixoloji mexanizmlər hesab olunur.

Əsas hissə. 2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyasının aşağıdakı 3 komponenti təqdim edilir: sosiolingvistik, lingvistik və praqmatik. Bununla bərabər, praqmatik kompetensiyaları səciyyələndirən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirərkən, onların dil istifadəçilərinin nitqi idarə edən prinsiplər haqqında məlumatlı olduqlarını müəyyənləşdirərkən, aşağıdakı əsas prinsipləri göstərir: nitqin təşkil edilməsi (diskursiv kompetensiya); kommunikativ funksiyaların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi; nitq prosesinin ardıcılığının təmin edilməsi, nitqin struktur cəhətdən təşkil edilməsi.

Asher, J. (1977). *Learning another language through actions: The complete teacher's guide*. Los Gatos, CA: Sky Oaks Publications. Müəllif qeyd edir: “Beləliklə, kompetensiyaya dil öyrənənlərin və dil istifadəçilərinin cümlələri ardıcıl şəkildə təşkil etməklə nitq prosesinin səlisliyini təmin etmək qabiliyyəti və bununla əlaqəli olan müvafiq q bilikləri nəzərdə tutur. Belə ki, diskursiv kompetensiya dil öyrənənlər və dil istifadəçiləri aşağıdakı bilik və bacarıqlara yiyələnmişdirlər: nitq prosesini struktur cəhətdən düzgün təşkil etmək və idarə etmək qabiliyyəti; nitqin mövzusunun müəyyənləşdirmək, nitq prosesini müəyyən mövzu ətrafında təşkil etmək qabiliyyəti; nitqin səlisliyi və təbiiyini təmin etmək, məntiqi ardıcılığının təmin etmək qabiliyyəti; nitqin stilistik adekvatlığını təmin etmək qabiliyyəti; nitqin ritorik cəhətdən səmərəliliyini təmin etmək qabiliyyəti; nitq prosesində birgə fəaliyyət prinsipinə riayət etmək bacarığı” (1, s. 123). Beləliklə, diskursiv kompetensiya müvafiq olan səlislik, məntiqilik, rabitəliliyə riayət etməklə təşkil edilmiş və cümlədən uzun olan hekayə, danışmaq, məktub və s. bu kimi nitq formalarını anlamaq və yaratmaq kimi müəyyən edilə bilər. Mətdə olan hər hansı element və onun şərh üçün əhəmiyyətli olan digər elementin arasında olan semantik əlaqələrə koeziya deyilir. Problemi araşdıran tədqiqatçılar koeziyanın tərifini verərkən nitq prosesində ayrı-ayrı cümlələrin mənalarnı birləşdirən əlaqələri nəzərdə tuturlar. Məsələn, 1. They say there are only two ways out of the East End, the poor part of London. One is to become a criminal, the other is to become a boxer. Dad chose boxing. 2. They say there are only two ways out of the East End, the poor part of London. He never treated me any differently from my brother. I looked around the sitting room of the comfortable home. ALchuleı A.S. Teaciling achievement niulvaviiui \ A.S.Alächulei, D.Tauui, J.Me Intire. Middletown, Conn, Müəllif öz münasibətini belə bildirir: “Burada əsas məqsəd ardıcıl şəkildə təqdim edilmiş cümlələrin hansılarnın mətn təşkil etdiyini, hansılarnın isə cümlə yığını olduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Belə ki, birinci halda cümlələr məna baxımından bir-birini tamamlayın, burada mətnə xas olan məna bütövlüyü və məntiqilik müşahidə edilir. İkinci halda cümlələr arasında heç bir əlaqəlilik olmadığı üçün, onlar cümlə yığını kimi qiymətləndirilməsi və qəbul edilməlidir” (2, s. 45-56).

Beləliklə, diskursiv kompetensiya tələbələrə ayrı-ayrı cümlələrin nitq prosesində əlaqələndirilmiş şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinin aşılmasını nəzərdə tutur. Tanınmış alim Henry Widdowson özünün “Teaching Language as Communication” əsərində diskursiv kompetensiyasının tələbələrə aşılmasını kommunikativ dil təlimində olan əsas məsələlərdən biri kimi qiymətləndirir (3, s. 56). İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrə diskursiv kompetensiyasının aşılması yollarından danışarkən, Henry Widdowson bu istiqamətdə işin xarici dil tədrisinin ilkin pilləsindən başlayaraq məqsədyönlü, ardıcıl, mərhələli şəkildə aparılmasını tövsiyə edir.

Ali Təhsil pilləsindən və xarici dilin tədrisi mərhələsindən asılı olaraq kompetensiyanın aşılmasına yönəldilmiş fəaliyyət təşkil edilməli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir. Belə ki, tələbələr verilən mətni oxumalı, sonra isə oxuduqları mətn əsasında özləri mətn yaratmalıdırlar. Lakin, oxu üçün təqdim edilmiş mətnlə tamşılıqları sonra tələbələrdən bir sıra tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsi tələb edilir. Diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tapşırıq və çalışmalarla gəldikdə, burada həm dil, həm şərti-kommunikativ, həm də kommunikativ çalışmaların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Dil çalışmalarının tələbələrə dil materiallarının istifadə edilməsi prosesində düzgünlüyün təmin edilməsi olduğu halda, şərti-kommunikativ və kommunikativ tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsində əsas məqsəd tələbələrə nitqin səlisliyi, məntiqiyyəti, rabitəliliyini təmin etmək qabiliyyəti aşılamaqdır.

¹⁵ AzTU “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

¹⁶ AzTU “Humanitar fənlər” kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Asubel D.P. Educational Psychology: A cognitive view. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968. nəşr etdirdiyi kitabda yazır: “Digər hallarda olduğu kimi, ixtisas diliində diskursiv kompetensiyamın aşılması üçün istifadə edilən materiallar xarici dil tədrisinin mərhələsindən asılı olmayaraq autentik olmalı, təlim materiallarının seçilməsində tələbələrə maraqları, tələbat və ehtiyacları nəzərə alınmalıdır. Diskursiv kompetensiyamın aşılması prosesinin səmərəliliyini təmin edən amillərdən biri də bu istiqamətdə aparılan işin asandan-çətinə, sadədən- mürəkkəbə prinsipinə riayət edilməsidir” (4, s. 733). Kompetensiyamın inkişaf etdirilməsi yönündə aparılan işi şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: reseptiv, reproduktiv, produktiv (yaradıcı) mərhələ. Reseptiv mərhələdə yerinə yetirilən tapşırıq və çalışmalar oxu və eşidib-anlama üçün nəzərdə tutulmuş autentik mətnlərin tələbələrə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Bu mərhələdə tələbələr dildəyiçicilərinin danışmaq mətnlərini necə qurduqları ilə tanış olur və onları müəyyən dərəcədə təqlid etməyə, nitqlərini dildəyiçicilərinin nitqlərinə bənzətməyə çalışırlar. Reprodaktiv mərhələdə tələbələr onlara təqdim edilmiş autentiv mətnlərdən baza kimi istifadə edərək, mətnə olan leksik vahidlərdən və qrammatik strukturlardan istifadə edərək, eləcə də baza mətninin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətnin məzmunu söylənilir, mətnə dair özlərinin fikir və idevalarım söyləyirtar. Produktiv (varadıcı) mərhələdə tələbələr baza mətnindən bir qədər uzaqlaşaraq, özlərinin danışmaq mətnlərini yaradır.

Kompetensiyamın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək üçün, burada ardıcılıq prinsipinə riayət edilməli, diskursun bir növündən başqalarına mərhələli, ardıcıl şəkildə keçid təmin edilməlidir. H. Widdowson tərəfindən təklif edilmiş sxemin təsiri çox böyük idi. Həmin sxem əsasında işlənilib-hazırlanmış cədvəl 2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Belə ki, sxemlə əlaqədar olaraq ən azından iki sual meydana çıxır. Onlardan birincisi xarici dil dərslərində hansı fəaliyyət növünə üstünlüyün verilməsi, ikincisi isə cədvəldə təqdim edilmiş bir fəaliyyət növündən digər nitq fəaliyyət növünə keçidi asanlaşdırmaq üçün hansı tapşırıq və çalışmaların istifadə edilməsidir. Bu sualları cavablandırmaq və beləliklə tələbələrə dərslərində fəaliyyətini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün xarici dili tədris edən müəllim ilk növbədə tələbələrə dərslərdə hansı kommunikativ fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsini müəyyənləşdirməlidir. Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş cədvəldə aşağıdakı fəaliyyət növlərinin ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi tövsiyyə edilir: təkrar, imla, şifahi suallara yazılı şəkildə cavabların verilməsi, ucadan oxu, üzünü köçürmə, yazılı şəkildə verilmiş suallara şifahi cavablar, yazılı suallara yazılı cavablar.

Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973 dilçi alim bu problemə öz fikrini belə izah edir: “Diskursiv kompetensiyamın tələbələrə aşılması məqsədilə istifadə edilən tapşırıq və çalışmaların danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrə hansı fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsinin daha məqsədəuyğun olduğunu müəyyənləşdirməklə daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsini təmin etmək mümkündür” (5, s. 17).

Xarici dillərin öyrənilməsinin bir neçə aspektləri mövcuddur. Bu aspektlərdən biri qrammatikadır. Xarici dildə danışmaq öyrənmək üçün qrammatika əhəmiyyətli yer tutur, o bir növ lüğət tərkibinin bazasıdır. Qrammatikanı öyrənmək və fikirləri düzgün ifadə etmək, həmçinin nitqdə və yazıda qrammatik formaları tanımaq qrammatik bacarıqların yaranması ilə baş verir. Bu günə kimi hələ də müəllimlər arasında bu kimi fikirləri eşitmək mümkündür: “Mənim tələbələrə qrammatikanı bilir, lakin danışanda səhvələr edirlər” ya da əksinə “Danışmaq bacarıqlar, lakin qrammatikanı bilmirlər”. Bu səbəbdən indiki zamanda qrammatikanın öyrənilməsində kommunikativ yanaşmadan istifadə çox vacibdir.

Qrammatikanı bilmək nə deməkdir? Qrammatik biliklər tələbələrə şifahi və yazılı nitq fəaliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. Tələbələrə üslubi bacarıq və vərdislərinin yaranmasında qrammatik biliklərin rolu müstəsnaqdır. Qrammatik hadisələr, anlayışlar, dil üzərində müşahidələrdən doğur, insan təfəkkürü bu mücərrəd anlayışları sistemləşdirir, cilalayır, qayda və təriflər yaradır, nitqi düzgün qurmaq məqsədilə tətbiq edir. Qrammatikanın tədrisinə nələr daxildir? Qrammatikanın tədrisinə qrammatik qayda və hadisələr, həmçinin qrammatik konstruksiya və strukturlardan istifadə etmək kimi qrammatik vərdislər daxildir.

Qrammatik vərdislər iki qrupa bölünür: reseptiv və produktiv. Reseptiv qrammatik vərdislərə dinləmə və oxu, produktiv vərdislərə isə danışmaq və yazı daxildir. Produktiv vərdislərə qrammatik forma və konstruksiyaları əmələ gətirmək və istifadə etmək, onları seçə bilmək, oxu zamanı qrammatik konstruksiyaları müəyyən edə bilmək və həmçinin qrammatik hadisələrdən yazıda istifadə etmək bacarığı aiddir. Reseptiv qrammatik vərdislərə qrammatik konstruksiyamın tanınması və onun məna ilə uyğunlaşması, bir qrammatik konstruksiyanı formaca oxşar digər konstruksiyalardan fərqləndirmək bacarığı, sadə cümlənin strukturunun müəyyən edilməsi və ingilis dilində olan cümlədə söz sırası, mürəkkəb cümlənin strukturunun müəyyən edilməsi, cümlə üzvləri arasında məntiqi, zaman, səbəb-nəticə, tabesiz və tabeli əlaqələri müəyyən etmək bacarığı daxildir.

Y.N.Solovova qeyd edir ki, bəzi tələbələr bu və ya digər qrammatik qaydanı hətta uzun müddət işlətdikdən sonra da, onu müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən, Y.N.Solovova öyrənilən qrammatik qaydanın bütün formalarını: təsdiq, sual və inkar formalarını lövhədə yazmaq, bu strukturun formasını digər strukturun qismən oxşar forması ilə müqayisə etməyi, tələbələrə tədris prosesinin passiv yox, aktiv iştirakçıları etməyi və həmçinin qrammatik qaydanın daha yaxşı yadda qalması məqsədilə qrammatik formamı konkret nitq konteksti ilə əlaqələndirməyi təklif edir.

Nəticə Qrammatikanı öyrənmək – xarici dilin öyrənilməsinin ən əhəmiyyətli aspektlərindən biridir, çünki dolğun kommunikasiya qrammatika olmadan baş verə bilməz. Heç bir şübhə yoxdur ki, qrammatik qaydaları bilmək dil öyrənmək üçün zəruridir. Lakin son on illiklər ərzində intensiv şəkildə inkişaf edən kommunikativ təlim metodu ingilis dilinin bütün aspektlərinə təsir etdiyi kimi, həmçinin qrammatikanın tədrisinə də çox təsir etmişdir. İngilis dilinin qrammatikasının kommunikativ metod ilə tədris olunmasında əsas diqqət danışmaq nitqinin bacarıq və vərdislərinin inkişaf etdirilməsinə

yönəldilir, bu təlim prosesində tələbələr hər hansı bir qrammatik qaydanı əzbərləyib öyrənməyin əvəzinə, müəllim tələbələrə bu qaydanı çalışmalarda öyrətməli və tələbələr qrammatik qaydanı intuitiv olaraq kommunikativ fəaliyyət prosesində öyrənməlidirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Asher, J. (1977). Learning another language through actions: The complete teacher's guide. Los Gatos, CA: Sky Oaks Publications. p. 123.
2. ALchulei A.S. Teaching achievement niulivaiiüü \ A.S.Alächulei, D.Tauui, J.Me Intire. Middletown, Conn, 1970. p. 45-56.
3. Henry Widdowson "Teaching Language as Communication". 1965. p. 56.
4. Asubel D.P. Educational Psychology: A cognitive view. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968, 733 p.
5. Allen V.F. Trends in the Teaching of English \ TESL, Reporter 6, Summer 1973, JVs4, p. 17.

Açar sözlər: kommunikasiya, şifahi nitq, kontekst, kompetensiya, termin.

Key words: communication, oral speech, context, competition, term

Ключевые слова: коммуникация, уст речь, контекст, компетенция, термин

Summary

The article deals with the main principals of competence. Today the main goal of teaching and learning foregin languages in the global world is developing language leams' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative - functional approach of teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о коммуникативных компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет соействовать повышению эффективности данного процесса.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova